

ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИНИН

ЖАРЧЫСЫ ВЕСТНИК

КЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА имени ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА

6
0
0
2

СЕРИЯ 1
ВЫПУСК 3
ISBN 16947 - 5328

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
ФИЛОЛОГИЯ

ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИНИН

ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК

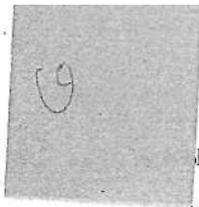
КЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА

2006

СЕРИЯ I
ЧЫГАРЫЛЫШЫ 3
ВЫПУСК 3
ISBN 1694 - 5328

ГУМАНИТАРДЫК
ИЛИМДЕР
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
ФИЛОЛОГИЯ

ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИНИН

ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК

КЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА

2006

СЕРИЯ I
ЧЫГАРЫЛЫШЫ 3
ВЫПУСК 3
ISBN 1694 - 5328

ГУМАНИТАРДЫК
ИЛИМДЕР
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
ФИЛОЛОГИЯ

Жусуп Баласагын атындагы КУУнун жарчысы: Серия 1. Гуманитардык илимдер. --
Чыг. . Филология. – Б.: КУУ, 2006. – 202 б.
Вестник КНУ им. Жусупа Баласагына: Серия 1. Гуманитарные науки.– Вып. 3.-
Филология. – Б.: КНУ, 2006. - 202 с.

ISBN 1694 - 5328

Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Редакциялык-басма кенешин басууга сунуш кылган.

Башкы редакциялык курам:

Ы.К.Өмүрканов

экономика илимдеринин доктору, профессор

/башкы редактор/

В.И. Шаповалов,

филология илимдеринин доктору, профессор, КРнын илимге эмгек сиңирген ишмери

/башкы редактордун орун басары/

Ч.Т. Жолдошева

филология илимдеринин доктору, профессор, КР ИУАнын корреспондент мүчөсү,

КРнын илимге эмгек сиңирген ишмери

В.А. Печенов,

биология илимдеринин доктору, профессор, КР ИУАнын корреспондент мүчөсү,

КРнын илимге эмгек сиңирген ишмери

К.Саматов

филология илимдеринин доктору, профессор

/илимий катчы/

Чыгарылыштын редакциялык курамы:

К. Саматов

филология илимдеринин доктору, профессор

/жсооптуу редактор/

Ч. Найманова

филология илимдеринин кандидаты, доцент

К.Байжигитов

филология илимдеринин кандидаты, доцент

ISBN 1694 - 5328

© Ж.Баласагын атындагы КУУ, 2006

Редакторлор: О. И. Когай, А. Айдарова
Компьютердик калыпка салган К.Саматов

Жусуп Баласагын атындагы
Кыргыз улуттук университетинин
жарчысы

Серия I
Гуманитардык илимдер
Чыгарылыш 3
Филология.

Илимий-теориялык журнал

Беш серияда чыгат

1993-жылдан бери чыгарылат

МАЗМУН

Орузбаева Б.Ө. Мамлекеттик тил мыйзамынын аткарылышына эмнелер тоскоол?	5
Орузбаева Б.Ө. Атына заты коошпой бараткан мамлекеттик тил	9
Сагынбаева Б. Түрк тил илиминде сөздөрдү сөз түркүмдөргө бөлүштүрүү маселеси	12
Сагынбаева Б. Түрк тилиндеги ипек жардамчы этиши	15
Кулгасва У.Б. Т. Касымбековдун тарыхый романдарында улуттук идеологиянын көркөм чагылдышы	20
Кулгасва У.Б. Т.Касымбековдун “Баскын” романы чагылдырган тарыхый кырдаал	24
Mehmet Ali Egoğlu. Transferring from high school to university for student learning as whole range of new perspectives	28
Алимжанова Л. Лингво-стилистический анализ религиозных вкраплений в дискурс	32
Арапова Г. Жусуп Баласагындын «Кут билим» дастаны менен Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы «ак» сөзүнүн семантикалык жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү	35
Калиев Б. Названия растений-словосочетаний в казахском языке	39
Бижисенова А. Лингвистические особенности когнитивного терминологического образования	42
Али Дашман. Кыргыз жана түрк тилдериндеги жыл аттары	46
Али Дашман. Күн-түн аралыгын туюндурган туруктуу сөз айкаштары	53
Ирина Г.И. О языковой концептуализации пространства, времени и числа (на материале фразеологических единиц)	57
Каримова К. Язык и культура: проблемы взаимодействия	62
Кожо А. Эмоционально-экспрессивдик маанинин табияты	64
Кожо А. Эмоционально-экспрессивдик маани туюндуруучу каражаттар	72
Калыева Ө. К. Акматовдун “Азаттыгым, арманым” пьесасындагы улуттук-патриоттук идеялар	82
Калыева Ө. Улуттук патриотизмдин туусун көтөргөн жазуучу	86
Мүкамбеткалиева М.А. Тилди катысымдык-танымдык түрүндө үйрөгү кезиндеги психологиялык ерекшеліктерди зерттеп билүүдүн маңыздылыгы	89
Бейсенбаева Б. Лирикадагы дыбыстык образдардын колданылуу ерекшеліктері	92
Боранбаев С. XIII-IV ғасырдагы ескі кыпшақ жазба ескерткіштері тилин морфологиялык құрылымы	94
Боранбаев С. Ескі кыпшақ жазба ескерткіштері тилин сөздік құрамы	97
Дуанаева С. Фольклор маселелері және Рахманқұл Бердібай	100
Ержанова Қ. Б. “Еңлік - кебек” трагедиясының зерттелуі	104
Қожабаева Д. Дулат Исабеков және қазақ драматургиясы	109
Қопбаева М. Ш.Айтматов шығармашылығы қазақ әдебиетінде	111
Омаров Т. Қазақ-қыргыз әдеби байланыстарының ғылыми негізін салушы	115
Әділова Ш. С.Әшімбаевтың әдеби сындарындағы көркемдік ізденістер	117
Станалиева Г. 16-жыл маселеси: таптық көз қараш, историзм принциби жана улуттук аң сезим	120
Станалиева Г. М. Ауэзовдун «Дүрбөлөң заман» романы - 1916-жылдагы элдик трагедия тууралуу улуттук эпос	124

Преимущество деонимных структур в том, что языковые номинации кратки, лаконичны, они мотивированы.

Таким образом, имена собственные, которые представляют собой естественный пласт лексикона, играют очень важную роль в процессах расширения терминологического словаря и являются тем самым источником для формирования специальной языковой картины мира. В человеческом арсенале знаний о мире этот информационный квант является неотъемлемым фрагментом.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Балли Ш.* Язык и жизнь. (Женевская лингвистическая школа). Пер. с франц.- М.: Эдиториал УРСС, 2003.- 232 с.
2. *Уфимцева А.А.* Лексическое значение. Принципы семиологического описания лексики.- М.: УРСС, 2002.- 240 с.
3. *Сутеранская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В.* Общая терминология.- М.: Наука, 1989.- 246 с.
4. *Прохорова В.Н.* Русская терминология (лексико-семантическое образование).- М.: Изд-во МГУ, 1996.- 125 с.
5. *Даниленко В.П.* Об основных лингвистических требованиях к стандартизируемым терминам // Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики.- М.: Изд-во МГУ, 1971.- Ч. 1.- С.72
6. *Котелова Н.З.* К вопросу о специфике термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии.- М.: Наука, 1970.- С.124
7. *Володина М.Н.* Когнитивно-информационная природа термина.- М.: МГУ, 2000.-127 с.
8. *Ивина Л.В.* Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем.- М.: Академический проспект, 2003.-304 с.
9. *Кубрякова Е.С.* Возвращаясь к определению знака // Вопросы языкознания.-1993.- №4.-С.19-28
10. *Fauconnier G.* Introduction to "Methods and Generalizations" -- [http //: www.linguistics.stanford.edu/ Linguistics/](http://www.linguistics.stanford.edu/Linguistics/) - 1999

Али Дашман, Кыргыз-түрк «Манас» университети

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖЫЛ АТТАРЫ

Убакытты өлчөө адам баласын жаралгандан бери эле кызыгуусун туудуруп келген. Анткени убакытты туура колдонуу күнүмдүк, айлык жана жылдык план менен программаларын, айтор адам баласынын жашоосун туура пайдалануусунда абдан маанилүү жана зарыл эле. Убакыттын узун бирдиктерин аныктоо табигат кубулуштарына, ал эми кыска убакыт бирдиктерин аныктоо адам баласынын өзүнө таандык болгон. Адам баласы узун убакыт бирдиктерин ай менен жердин күндүн айланасында айланышына карап аныктаган. Анткени бул өзгөрбөй турган бир мыйзамченемдүү нерсе болуп калган. Бир күндүн ичиндеги убакыт бирдиктерин убакытты өлчөөчү куралдардын жардамы менен аныкташкан. Буларга убакытты белгилей турган бир белги, кум же саат кирген. Убакытты ченөө үчүн колдонгон ченегичтер асмандагы элементтерге жана асмандагы кубулуштарга байланыштуу. Күнгө, айга, планеталарга жана жылдыздарга карап убакытты белгилөө ата-бабалардан калган мурас же салт десек болот. Түрк элдери байыркы замандан бери көчмөн калк болгондуктан убакытты эсептөөгө, айрыкча түшүм жыйноо мезгилин туура белгилөөгө абдан муктаж болушкан. Жылдыздарга карап боло турган күндү мурунтан айткан шаман, эсепчи же төлгөчү ж.б. жылдыздардын ордуна карап жайлоого көчүү, малды куутка салуу, эгин эгүү, эгинди жыйноо ж.б. адамдарга эң керектүү болгон мезгилди туура аныктап берүү касиеттерине ээ болушкан. Ушинтип, жылдын маанилүү мезгилин белгилеп, алгачкы календарды түзүүчүлөр шамандар менен эсепчилер болушкан (1). Мындан 4000 жыл мурун Кыргызстандагы Саймалы-Таш петроглифтеринде шамандардын убакытты аныктоодо астрономия кубулуштарын пайдалангандыктарын оң миң аска ташына жүз миң сүрөт түшүрүлгөн петроглифтерден күбө болубуз. Ошол мезгилде эле шамандардын ай, күн, убакыт

жана багытты белгилөөдө алдыда болгондуктарын көрөбүз (кара: Саймалы –Таш петроглифтери, 1-тиркеме).

Түрк тилиндеги «йыл», «сене» сөздөрү (бул сөздөр араб тилинен кирген) биздин замандын календары боюнча январь айынын биринде башталып декабрь айынын отуз биринде аяктоочу мезгилди туюндурат. Жыл жер шарынын күндүн айланасында бир жолу айланышына (тегеренишине) дал келет. Бул айлануу көрүнүшү үч жүз алтымыш беш күн, беш саат, кырк тогуз мүнөттөгү убакытты камтыйт. Ал эми он эки айлык убакыт кесимдеринин аттарынын келип чыгышы жөнүндө так далил жокко эсе (2). Кыргыз менен түрктөрдө тең жыл эсептөө 365 күндөн туруп, ар бир мезгил 91 күнгө туура келген. Кошумча күн болсо кыргыздарда *жыл ажыраш* же *арсар күн* (3), түрктөрдө болсо *артык йыл (сене-и кебире)* (4) деп аталат. Кошумча жыл төрт жылда бир келет. Бул жыл 365 күндөн эмес, 366 күндөн турат (3).

Жыл ажыраш - бул кыргыз элинин календарында эски жыл аяктап жаны жылдын башталышы делет. Тактап айтканда, кыргыздар 18-20-март күндөрүнүн ортосунда күн менен түн теңелет деп эсептешип, бул күндөрдү *жыл ажыраш* деп аташкан. Ал күндөрү кыргыздар көк арча, чекенди жагып, үй-бүлөнү, мал-короолорун жана үй ичин аластан, арчанын түтүнү менен эски оорулардан, эски жыттардан, жаман ойлордон, бөөдө кырсыктардан арылууну тилек кылышкан, жаңырган жылда мал-жандын, эл-журттун аман-эсен, тынч, кырсыктан тышкары болушун тилеп, Теңирге, жер-суу, тоо-ташка жалынып, арпа, буудайдан көжө жасап, аны үй-бүлөө, айыл-апа кошуналары менен чогуу ичишкен. Мындай расми ырым-жырым *көп көжө, чоң көжө, ноороздама* (фарсча нов. «жаны», руз «күн») (6) деп аталган. Бул ишенич шаманизмден калган калдыктар болуп саналат. Ушундай эле ишенимдер башка түрк тилдүү элдерде жана Анадолуда да кездешет.

Кыргыз тилинде *жыл* лексемасы түрк тилиндегидей эле көп мааниде колдонулуп келет: 1) Жер шаарынын күндүн тегерегинде айланышына кеткен 365 күн, 5 саат жана 49 мүнөттү камтыган убакыт. 2) Биздин замандын календарына караганда 1-январдан башталып 31-декабрда аяктаган он эки айлык мезгил: *жаңы жыл, өткөн жыл, эски жыл, 2006-жыл ж.б.* 3) Башталыш датасы белгисиз 12 айлык мезгил. Мисалы: *Kirki айлауаи бирикаш ул oldu*. Н.Е. Адывар (*Кырктан ашканына бир канча жыл болду*. Х.Э.Адывар (4). Кандайдыр бир иштин башталышы менен бүткөн мезгили: *окумштарбия жылы ж.б.* 5) Ай календары 12 айдан 354 күндөн турат. Бул календарь бир жылдык мезгилди камтыйт. Кыргыздар менен түрктөр азыркы учурда да айлык календарды колдонушат. Ошондой эле бул календарь динге байланыштуу күндөрдү белгилөө үчүн колдонулуп келет.

Кыргыз жана түрк тилинде адамдын жашын сурарда *жыл (уй)* сөзүнүн ордуна *жаш (уа)* сөзү колдонулат. Мисалы: *Канча жылдасың? эмес, Канча жаштасың?* делет. Кеп болуп жаткан *йаш* жана *йал (йыл)* сөздөрүнүн этимологиясына назар сала турган болсок, бул эки сөз байыркы кезде бирдей мааниде колдонулгандыгын көрөбүз. Тактап айтканда, окумуштуулар *йаш* сөзүнүн *ш* тыбышы *л* тыбышына өтүшү менен *йыл (жыл)* сөзү келип чыккан деп эсептешет (7). Окумуштуу К.Сейдакматов Орхон-Энисей жазууларында (VIII к. болжол менен) түрк тилинде жазылган *с* жана *ш* тыбыштары эркин алмаштырыла бергенин, бирде *киши* деп жазса, бирде *киси* кылып жазууга мүмкүн болгондугун белгилеген. Ушуга таянып, *йас* сөзүнүн *йаш* болуп өзгөрүшү Орхон-Энисей жазуулары түшүрүлгөн мезгилден, же андан бир аз мурдараак болуп өтсө керек деп божомолдойт (8). Ал эми байыркы түрк сөздүгүндө *жас* сөзү *јаз*, жай сөзү *јай* түрүндө эле колдонулат (9). Кыргыз жана түрк тилдеринде *жаш (уа)* сөзү бир гана адамдын курагын туюндурбастан төмөндөгүдөй кошумча маанилерде да колдонулат: 1. Адамдын жашын аныкташ үчүн эсептик сан атооч менен бирге айтылат: *Асыл он тогуз жашында согуш майданына аттанган эле.* (К.Каимов). *Уаһ отуз беһ, уолуп уаһы едер. С. Сүкү Тарансы (Жаш отуз беш жолдун жарымы. Ж.Сыткы Таранжы).* 2. Адам баласынын өмүрүндөгү жашоосунун бир мезгили – жаштык. Мында сын атооч катары каралат: *Анын жаш кезинде жетик чыгарма жазганын эстегенде кээде уяласың.* (К.Жусупов). *Гепс уаһинда. Кизити уетишүрдик ve би уаһа геийдик. М. Yesari (Жаш кезибизде кызыбызды өстүрдүк ушул жасика жеткирдик. М.Иесари).* 3. Жашоо, өмүр дегенди билдирет: *Ыргып кетет башыңыз, түгөнүп калат жашыңыз.* (Жомок). Демек, жыл (уй) жана жаш (уа) сөздөрү темпоралдык мааниде алганда синонимдик катышта колдонулат.

Изилдөөчү А.Каргалдаева өз эмгегинде: «Борбордук Азия жана Чыгыш өлкөлөрүндө 12 циклдүү жыл аттарын жаныбарлардын аты менен атоо кеңири

тарагандыгын, анда жыл аттары сан көрсөткүчтөрү менен эмес, атайын бир иретке келтирилген 12 айбанаттын аты менен туюндурулуп, он эки жыл толук айланган соң он үчүнчү жыйдан баштап, ошол эле иреттеги жаңы цикл башталат жана бул система, биздин заманга чейин эле пайда болуп, бүгүнкү күнгө чейин жашал келген деп божомолдойт. Буга мындай маалыматтардын V-IX кылымдарда жашаган көп элдерге таандык болгондугун, анын ичинде кыргыз элинин жазма эстеликтеринде да сакталып калгандыгы күбө», - деп белгилейт (6).

Ал эми казак окумуштуусу М.У.Искаков жыл аттарын 12 жаныбардын аты менен белгилөө жеке эле казак, кыргыздарда гана эмес, башка калктарда тактап айтканда, түрк тилдүү элдерден: казак, кыргыз, уйгур, өзбек, түркмөн, азербайжан, татар, башкыр, чуваш, тува, алтай, түрктөр, монгол тайпасынан: монгол, бурят, калмак, торгатор, ал эми сибирдик тунгус-манчжурдан: нихва, эвенки, кытай жана тибеттиктер, корейлер, япондор, түштүк-чыгыш Азиялыктардан: кампучие, вьетнам, бирман, ирандар, кавказдыктардан: абаз, черкестер жана болгарларда тарагандыгын, а бирок, Индия, Египет, Вавилон, Рим, Грецияда, араб жана слаяндарда, Батыш Европада кездешпегенин белгилейт (10).

Төмөндөгү таблицала 12 жылдык жаныбар циклдүү календардын түрк жана башка тилдерде аталыштары берилген.

жыл	Түркчө	DLT	ORHON	Кыргызча	Казакча	Уйгур	Монгол	Кытай
1-	sığan	sığan	küsgü	чычкан	тышкан	чачкан	кулугуна	чоу
2	öküz/sığır	ud	—	уй	сыйыр	уй	укер	ниоу
3	pars/kaplan	bars	bars	барс	барыс	барс	барс	хоу
4	tavşan	tavışgan	tabışgan	коён	койан	тошкан	гоолай	тоу
5	ejderha/balık	nek	Lu	улуу	улув	белик	иоо	лонг
6	yılan	yılan	yılan	жылан	жылан	жилян	маккон	чоо
7	at	yund	yilkı	жылкы	жылки	ат	мөрин	ма
8	koyun	koy	kon	кой	кой	кой	кони	йанг
9	maşın	biçin	biçin	мешин	мешин	маймул	мечин	хеоу
10	tavuk	takagu	fakıgu	тоок	тавык	тоха	такыйа	ки
11	it	it	it	ит	ийт	ит	моккай	киуан
12	domuz	tonuz	İ ağzin	доңуз	домуз	тонгуз	кокай	чоу

Дагы бир казак окумуштуусу З.Исмаил он эки жылдык жаныбар календары тууралуу мындай көзкарашын айтат: «Календардагы жылдарды жаныбар аты менен белгилешкенинен улам ошол кездеги уруулардын мал-чарбачылык менен жашагандыгын билсе болот, башкача айтканда, казак талааларында жашаган уруу топторунун аталыштарынын келип чыгышын изилдөө туура болот. Бул календарь түрк элдеринин Хун императорлугу заманынан бери колдонула башталган. Атажуртунда жашаган азыркы казактар ушул убакка чейин 12 жаныбар календарын колдонуп келишет. Алар: тышкан, сыйыр, барыс, койан, улув, жылан, жылки, кой, мешин, тавык, ийт, домуз» (1).

Түрк окумуштуусу Осман Туран «Он эки жаныбар түрк календары» аттуу кандидаттык диссертациясында он эки жаныбар календарын абдан кеңири колдонгон

түрк урууларын болгондугун белгилеген. Түрктөрдөн кийин монгол, кытай, индус, Тибет жана индо-кытай урууларынын бир аз колдонгондугу туурагую баяндаган. Ошондой эле Осмон Туран бул эмгегинде улуу окумуштуу В.Томсон түрктөрдө кытайлар менен алака кура электен мурда, дегеле календары болбогондугу жана төрт мезгилден башка мезгил, заманды белгилөөнү билбегендери, ал эми Станислас Жульен түрктөрдүн жылдарды эсептөөдө бак-дарактардын жашылданышын эсепке алгандыгы жөнүндөгү пикирлерин эскертет (11). Байыркы Орхон-Энисей жазма эстеликтеринде мезгилди эсептөө болгондугун учуратабыз. Күлтегин жазуусунда мындай делет: «Күлтегин кой йылка цегирмике учды; токузунч ай йети отузка йог эртүрмиз. Баркын бедизин битиг таш (ын) бичин йылка йитинч ай йити отузка көп алкады(м)ыз. Күлтегин о(лип) кырк артук (ый) ити йашын булыт болты?»- деп да окулушу мүмкүн таш... бунча бедизчиг тойгун элтебер келү(р)ти» (12). Жазуунун кыргызча окулушу: Күлтегин кой жылы, он жетинчи (күнү) учт> (өлдү) тогузунчу ай (дын) жыйырма жетисиңде койдук (жоктодук). Имараттын күмбөздүн, оймо-чиймесин, битик ташын (жазуусун) мечин (маймыл жылы, жетинчи ай, жыйырма жетинчи күнү багыштадык. Күлтегин кырк артыгы жети (кырк жетинчи) жашында булут бояду (өлдү), таш... жылчы көп бедузчини (оймо-чиймени) тойгундар менен элтеберлер келтирди.

Махмуд Кашгаринин «Дивани Лугат-ат Түрк» аттуу эмгегинде төмөнкүчө баяндалат: *كلى ىلى* «нек» уй жылы түрктөрдүн он эки жылынын бирөөсү болуп саналат. Бул китеп (төрт жүз) алтымыш тогузунчу жылы *كلى ىلى* «нек» уй жылы жазылды. «Нек йылы – туркларнинг ун икки йилларидан бири. Бу китобни езган йилмиз түрт юз олтимиз йил, яъни йылы еди» (13). Махмуд Кашгари он эки жылдык календардын аталыштарынын келип чыгышы жана биринчи жылдын чыккан менен аталыш себеби жөнүндө төмөнкүдөй дейт: «Түрктөр он эки жаныбардын аты менен он эки жылга ат коюшкан; балдардын жашын, согуштардын датасын жана мындан башка окуяларды мына ушул жылдардын алмашуусу менен эсептешкен. Мунун тарыхы мындайча: Түрк кагандарынын бирөөсү бир канча жыл илгери болуп өткөн согуш жөнүндө суралтыр, ошол согуштун датасын аныктоодо жанылышат, муну каган уруусу менен кенешип курултай өткөрүп жатып: «Биз бул датада кандай жанылыштык кетирсек, бизден кийинкилер да ошондой жанылышат, ушундан улам, биз азыр он эки айга өз өзүнчө ат берели, согуштардын эсебин мына ушул жылдардын өтүшү менен белгилейли, бул бизге унутулгус бир курал болсун,- дейт, уруу кагандын сунушун кабыл алышат.

Каган ууга чыгып жапайы айбандарды Ылысуу¹ дарыясын көздөй айдагына деп буорат, Ылысуу чон дайра болгондуктан, эл болгон жаныбардын баарын сууну көздөй сүрө башташат, жаныбардын кээ бири гана сууну кечип, кечкенден он экөөсү гана наркы өйүзгө өтөт. Суудан кечип өткөн ар бир жаныбардын атын он эки айга ат кылып коюшат. Эң биринчи болуп дарыяны сүзүп өткөн чычкандын аты биринчи жылга ыйгарылып *كلى ىلى* «Чычкан жылы» деп аталып калат. Андан ары кагары менен кечип чыккан жаныбар, ар бир жылга аты берилет: *كلى ىلى* «уй жылы», *كلى ىلى* «парс жылы», *كلى ىلى* «барс жылы», *كلى ىلى* тавышган йылы «коён жылы», *كلى ىلى* «нек йылы» «ажыдар жылы», *كلى ىلى* йылан йылы «жылан жылы», *كلى ىلى* йунд йылы «ат жылы», *كلى ىلى* бичин жылы «маймыл жылы», *كلى ىلى* такагу жылы «тоок жылы», *كلى ىلى* ит йылы «ит жылы», *كلى ىلى* тонгус йылы «доңуз жылы». Эсеп доңуз жылы аяктаганда кайрадан чычкан жылы менен башталат.

Махмуд Кашгари «Бул китепти жазганымда 466-жыл Мухаррем айы, жылан жылына кирген эле. Бул жыл өткөндө 467-жылы «йунд йылы» ат жылы келет. Эсеп сага көрсөткөндөй болсн» (13). Махмуд Кашгари ошондой эле жылдардын астрологиялык өзгөчөлүктөрү тууралуу мындайча жазган: «Түрктөр ушул жылдардын ар биринде акыл бар деп тилек тутуп, бал ачтырышканда, ошого жараша ар бир жылга баа беришкен. Уй жылында согуш көбөйгөн, анткени өгүздөр көп сүзүшүп, чаң-тополоң кылышкан; тоок жылы азык мол, кенен болгону менен, адамдар өз ара көп чырдашкан, анткени тооктун азыгы жем болгондуктан, жемди таап жеш үчүн таштандыларды чукуп, аралаштырып атып табышат; ажыдаар жылында жаан-чачын көп болуп берекет болот, анткени ажыдаар сууда жашай турган жаныбар; доңуз жылы

¹ Каргалдиева А. диссертациясында Кошгарий Махмуд. Түркий сузлар девони: Девони лугат турк. -Тошкент, 1960-жылкы басылышы боюнча Ылысуунун ордуна Иле Дарыясы деп колдонгон.

кар көп жаап, суук болуп, кырсык көп болгон». Мына ушинтип түрктөр ар бир жылда ар нерсе боло турганына ишенип келишет. Түрктөрдө алганын жети күнүнө ат коюшпаган, анткени апта деген ислам дини киргенден кийин келип чыккан. Биздин оюбуз боюнча он эки жаныбардын башы эмнеден чыккандан башталары тууралуу ар кандай жоромолдор айтылып, изилденип келгени менен, чыккандан кийин сүзгөн ажыдарды эсепке алсак, биринчи орун ага берилиши керек эле, бирок катардын башы чыкканга берилген. Кыргыз жомокторунун биринде он эки жаныбардын катары тууралуу мындайча баяндалат: Күндүн чыгышын көргөнү бир топ жаныбарлар чогулат. Төө боюнунун узундугуна ишенип баарынан мурун көрөрүн айтып мактанат. Муну уккан чыккан төөнүн башынын так төбөсүнө чыгып, күндүн чыгышын баарынан мурун коруп, кабар берет. Ошентип, боюна жараша ар жаныбар күндүн чыгышын көрөт. Төө боюна ишенип көңүл кош мамиле кылып күндүн чыгышын көрбөй калгандыктан жыл катарына кирбей калыптыр. Ошентип, чыккан биринчи болуп жылга кирген (11). Он эки жаныбар циклдүү календардын келип чыгышы тууралуу окумуштуу, илимпоздордун арасында ар кандай кайчы пикирлер, көзкараштар жашап келет. Француз окумуштуусу Жан Паул Роукс «Түрктөрдүн жана монголдордун эски дини» аттуу эмгегинде бул календарды алтай топтору кытайлардан алганын айтса, окумуштуу Э.Чаванесс бул түрк календары деп тастыктаганы менен, кийин бул ойдун жаңылыш экендигин белгилейт. Окумуштуулар Б.Лауфер, Пеллиот жана Х.Людерс бул көзкарашты туура эмес деп эсептешет. Айрыкча, окумуштуу Ж.П.Роукс, окумуштуу Чаванестин көзкарашындан таасирленип түрк тотеми тууралуу чаташкан теорияларды ортого чыгарган О.Турандын оюн четке каккан француз окумуштуусу Л.Базен бул календардын булагы кытайлардан чыккандыгын айткан (14). Түрк окумуштуусу Э.Эсин «Түрк космологиясына киришүү» аттуу эмгегинин календарь тууралуу бөлүгүндө Л.Базиндин Көк түрктөрдүн заманында кытайлардын да түрктөрдүн да жылдарды он эки жаныбар менен атагандары, уйгурлар болсо кытай календарын колдонгондуктары жана айларды да ошол он эки жаныбардын аты менен атагандары тууралуу оюн айткан (15). Окумуштуу Бартольд бул календардын Индиядан чыккандыгын, алардан кытайларга, алардан түрктөргө тарагандыгы тууралуу көзкарашын билдирген. Мындан тышкары, Бартольд окумуштуу Чаванесс жана синолог Фридрих Хирттин бул календарь түрктөргө таандык болгондугун белгилейт (16). Окумуштуу О.Туран «Он эки жаныбар түрк календары» аттуу эмгегинде А.Ремуссат бул календарды жападан жалгыз түрк элдерине таандык деп эсептегендигин белгилейт (11). Окумуштуу Н.Акгүр О.Турандын оюна кошулуп, бул календардын түрк элдеринин өзүмдүк болгондугун, ар замандын жана ар уруунун каганы менен акылмандары болгондуктан, ар нерсени башка коомдон алуу зарылчылыгы болгондугун белгилейт (17). Он эки жаныбар тууралуу кенири маалыматтарды Махмуд Қашгаринин «Дивани Лугат Ит Түрк» жана Желаледдин Мехмет Абдуллах Йездинин «Тухвет үл Мүнежжим», Ибрахим Хаккынын «Марифетнаме» жана Осмон Турандын «Он эки жаныбар түрк календары» аттуу эмгектеринен кездештиребиз. Он эки жаныбардын аттары менен туюндурулган ар бир жылдын мүнөзү жөнүндө айтылган пикирлерге келсек, эски эмгектерден төмөндөгүдөй ар түрдүү көзкараштарды учуратабыз.

1. **Чыккан жылы.** «Тухвет үл Мүнежжим» китебинде: «Бул жылы эл ичинде карама-каршылык, башаламандык болуп, көп кан төгүлөт. Ууру, каракчылар көбөйүп, эл-жерден чыккан чегиртке ж.б. зыян чегет, кай бир жерде ынтымак болуп, эл тынч жашайт. Бул жылы орто жаанчыл болот. Бул жылдын үчтөн биринин биринчи жарымында төрөлгөн балдар азап чектирет, экинчи үчтөн биринде төрөлсө билимдүү, зирек, адептүү, үчтөн биринин аягында төрөлсө калпычы, сөзү бош, сабатсыз болот», - делет. «Марифатнамеде»: «Бул жыл жакшылык болот, жылдын ортосу жаанчыл, жылдын аягында кырсык көбөйөт. Согуш чыгып, кан төгүлөт. Кыш узакка созулуп, абдан суук болот. Жылдын биринчи жарымында төрөлгөн бала акылдуу чыгат. Ортосунда туулган калпычы, кыялы жаман, аягында туулган жаман ишке көп барат». «Умдет үт Таварихте»: «Бул жылы ысык, кургакчыл болот (11).

2. **Уй жылы.** «Диванда»: «Уйлар сүзөнөөк болгондуктан, кагылышуулар көбөйгөн», - деп айтылат (13). «Тухвет үл Мүнежжимде»: «Дарт жана баш оорусу көп болот. Кыш суук болуп, мезгилдер табиятка коопшной, аба-ырайы көп өзгөрүлүп турат. Жемиштерди үшүк алып, чаң-тополоң көп болот».

«*Марифатнамеде*»: «Ооруулар көбөйөт, кыш абдан суук болот. Жер-жемишти үшүк алат» (11).

3. Барс жылы. «*Тухвет үл Мунезжсимде*»: «Өкүмдарлар бир биринен коонтонуп, орун талашат, келишимдерин бузушат. Ушундан улам ар тараптан баш көтөргөндөр чыга баштайт. Айрыкча чыгыш менен батышта оппозиция күчөйт. Жер-жемиш аз болот. Деңизге чыккандар кемеси менен сууга чөгөт да, бул жылда эл ар кандай шарттарды өз башынан өткөрүшөт. Жылдын биринчи үчтөн биринде туулган балдар сулуу жана жигит болот, экинчи жарымында туулгандар бай, аягында туулгандар акылсыз болот». «*Марифатнамеде*»: «Эл арасында душман, бузукулар көбөйүп, жер титирейт. Кыш кыска суук болот, арыктар сууга толот. Бул жылдын башында туулгандар акылдуу, мүнөзү жумшак, ортосунда туулган зирек, аягында туулган акылсыз болот» (11.92).

4. Коён жылы. «*Тухвет үл Мунезжсимде*»: «Ооруулар көбөйүп, ага кичине балдар менен аялдар көп чалдыгышат. Өкүмдар адилеттүү болот, зулум өкүмдар такка келсе да, акыр аягы адилет болуп чыгат. Жамгыр, арык суусу мол болот. Эл арасында ушак көбөйүп, айткан сөздөрүнөн жана кылган иштеринен өкүнүшөт. Элди бушайман кылган согуштар чыгат. Бул жылдын биринчи жарымында туулган бала иштерман келет, бирок өз сөзүнө ишене бербеген болот. Экинчи жарымында туулгандары алдын ала көрөгөч, бирок ою кыска болот. Аягында туулган сүйлөөк болот». «*Марифатнамеде*»: «Жер-жемиш, жашылча мол болот. Эл арасында тынчылык узак болот, кышы жылуу, жазы жаздай, жайы жайдай болот. Жылын башында туулгандын кыялы жаман, ортосунда туулгандыкы дурус болот» (11.91-92).

5. Ажыдаар жылы. «*Дивани лугат ит түрктө*»: «Ажыдаар сууда жапагандыктан, жыл жаанчыл келип, берекелүү жыл болот» (13). «*Тухвет үл мунезжсимде*»: «Согуш күчөп, кан көп төгүлөт. Арпа, буудай жакшы түшүм берет. Бул жылдын биринчи жарымында туулгандардын кыялы жаман чыгып, элге жардамы тийбейт, ортосунда туулгандар жакшы иштеп туура сүйлөшөт, аягында туулгандар адепсиз болот». «*Марифатнамеде*»: «Ушак-айың көбөйөт, арпа-буудай мол болот, кар менен жамгыр көп жаайт. Башында туулган акмак, ортосунда туулган жумшак, жылдын аягында туулган адепсиз, уяты жок адам болуп чыгат» (11.93).

6. Жылан жылы. «*Тухвет үл мунезжсимде*»: «Бул жылы жер-жемиш аз болот, жер кургак, кышы суук жана узак болот. Жылан, чычкан жана кумурска көбөйөт. Журт башындагыларда душман көбөйүп, согуш чыгат. Жылдын башында туулган намыстуу, өмүрү узун болот. Ортосунда туулган жаман ишке көп барат. Аягында туулган ыраңы серт, кыялы жаман чыгат». «*Марифатнамеде*»: «Азык-түлүк кымбат, кыш жумшак, кыска болот. Ушул жылы туулган адамдар жоош, билимдүү, иштери жакшы, жылдын ортосунда туулгандардын кыялы чатак, аягында туулгандардын кыялы жаман чыгат» (11.93).

7. Жылкы жылы. «*Тухвет үл мунезжсимде*»: «Түркистан, Рум жана Батыш тарапта эл арасында чаң-тополоң чыгат, кай бир жерлерде эгин жакшы чыгат. Кышы абдан суук жана жаанчыл болот. Жылдын башында туулгандан билимдүү, акылдуу, ортосунда туулгандан дурус, жоомарт жана илимдүү, аягында туулгандан кыялы жаман, адепсиз адам чыгат». «*Марифатнамеде*»: «Чаң-тополоң менен ушак бирге көбөйөт, согуш чыгат. Жай жакшы болот. Төрт туяктуулар ооруга чалдыгып, көп өлөт. Кышы жумшак узун болот. Жер-жемиш ооруга чалдыгат. Бул жылы туулган түйшүкчүл келип, сүйкүмдүү болот. Ортосунда туулган иштерман, кыялы жакшы, аягында туулган кыялы чатак болот» (11.92-93).

8. Кой жылы. «*Тухвет үл Мунезжсимде*»: «Бул жылы жер-жемиш, жашылча берекелүү болуп, эл жакшылыктарды жана кайрымдуу иштерге барышат. Жаанчыл болот. Ушак-айың, чыр чатак чыкса да, ылдам басылып, эл тынчтыкта жашайт. Бул жылдын башында туулгандар сулуу, ырысы мол, ортосунда туулгандар душманчыл болуп, аз балалуу болушат. Аягында туулгандар акылсыз, өмүрү кыска болот». «*Марифатнамеде*»: «Кайгылуу жыл болот, кемелер деңизде көп чөгөт. Согуш чыкса да тез басылат. Кайрымдуу адамдар көбөйөт. Кыш жумшак, узун болот, башында туулгандар пайдалуу, ортосунда туулгандар бактылуу, аягында туулгандар ичи кир адам болот» (11.94).

9. Мечин жылы. «*Тухвет үл мунезжсимде*»: «Согуш көп болот, элдин жана көчмөндөрдүн малы көп болот. Журт башындагылар менен эл чатакташат. Уруулар менен ушакчылардын күнү тууп, элге жаманчылык көп кылышат. Бул жылы жер-жемишке оору жугат. Ат, төө сыяктуу туягы чоң малдар кырылат. Жыл башында

туулган жаман ойлуу, ортосунда туулган кыялы жаман, аягында туулган акылы жок, ишенчээк болушат». «*Марифатнамеде*»: «Бул жылы кайрымы жок адамдар, уурулар көбөйөт, калк көп жапа чегет. Ат менен төөлөргө оору жузат. Кыш кыска, суук болот. Жүзүм аз болуп, азык-түлүк кенен болот. Биринчи жарымында туулган бактылуу, кыялы жакшы чыгат, ортосунда туулгандан кыялы чатак, аягында туулгандан пайдасыз адам чыгат» (11.94).

10. Тоок жылы. «Азык-түлүк мол болот, бирок бул жаныбар жеген тамагын чукуп аралаштырып жегенден элде карама-каршылыктар чыгат». «*Тухфет ул Мунежжсимде*»: Оору күчөйт, кай бир жерлерде жер титиреп эл зыянга учурайт, содасатык токтойт, кийим кымбаттайт, кээ бир жерлерде жанжалдар, согуш чыгат. Калк жалганчы болуп, ынтымак бузулат. Жаныбар көбөйүп, аялдардын оорусу күчөп, боюнана көп түшөт. Жылдын башында туулган акылдуу, жүзү жарык болот. Ортосунда туулган жалганчы, кыялы жаман болот. Аягында туулган жакшы сөздүү, көрөгөч болот» (11.94-95).

11. Ит жылы. «*Тухфет ул Мунежжсимде*»: Ушак, кан төгүү көбөйөт, ат көп өлөт. Жаныбарлардын баасы кымбаттап, каракчылар менен уурулар көбөйөт. Кыш абдан суук болот. Оорулар көбөйөт. Душман көтөрүлөт. Зулум, зүүчүлөр көбөйөт. Жылдын башында туулгандардын кыялы жаман, итке окшош, согушканды жакшы көргөн, туура сүйлөгөн адам болот. Ортосунда туулган акылдуу, билимдүү болсо да, ага ишенгенге болбойт. Аягында туулган баатыр, жүрөктүү, үнү бийик болот». «*Марифатнамеде*»: «Нан аз болуп кымбаттайт. Өлүм-житим көбөйөт. Кыш женил, жер-жемиш арзан болот. Бул жылдын биринчи жарымында туулгандар, кыз же эркекпи, бок ооз болот. Ортосунда туулгандар урушчаак, аягында туулгандар нысаптуу болот» (11.95).

12. Донуз жылы. «*Дивани Лугат ит Түрктө*»: «Жар, суук көп болот. Кырсык көп болот» (13). «*Тухфет ул мунежжсимде*»: Журт башындагылардын арасында чыр көбөйөт. Коркунучтуу оорулар чыгат. Ууру менен каракчылар көбөйөт. Төрг аяктуулар көл өлөт. Жер-жемиш бол болот. Биринчи жарымында туулгандар сулуу, адептүү, акылдуу, аягында туулгандар баатыр, согушчул, кан төккүч, атактуу болот». «*Марифатнамеде*»: «Шаардын багчылары, алдыңкылары ооруга чалдыгышат. Падышалар чатакташат. Буудай көп, арпа аз болот. Эл журттан журтка көчөт. Эл арасында ынтымак качат. Уурулар көбөйөт. Кыш жумшак узун болот. Жылдын башында туулган баланын тили эрте чыгат. Ортосунда туулган калычы, аягында туулган жумшак киши болот».

АДАБИЯТТАР

1. Ismail Z., Makale, TÜRKSOY Dergisi, Mayıs 2003 sayısında yayımlanmıştır. Ayrıca bkz. http://www.nevruz.gen.tr/nevruz_6.html
2. Karabacı, E. F. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, 1, 20-26 Eylül, 2004, s.1899.
3. Сыдыков А.Н. Лексика - семантическая микросистема со значением времени в русском и киргизском языках: Дисс. ... канд. филол. Наук. - Б., 1995. - 125-б.
4. ТДЖ, Türkçe Sözlük, 1996, s.1280.
5. Cimatkinova G, Türkçe Kırgızca Sözlük, Bişkek, 2005, s. 71.
6. Каргадыева А. Кыргыз тилинде темпоралдык (мезгилдик) маанини туюндуруучу тил каражаттары. Кандидаттык диссертациялык иши, 22-б.
7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. - М.: Наука. 1978. 349.
8. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. -Ф., 1988. -335 б.
9. Древнетюркский словарь. - Л.: Наука, 1969. - 266, 250 с.
10. Искаков М.У. Казактын байыркы календары. - Алматы, 1960.-32-33-б.
11. Tugan O., On iki Noyvanlı Türk Takvimi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1941, s.47.
12. Сыдыков С. Кокбаев К., Байыркы түрк жазуусу, (VII-X кылымдар), Б., 2001, 62-63-б.
13. K. Mahmut, Divanı İlgat -it- Türk Tercümesi, Cilt III, Ankara, 1999.
14. Roux J.P. Türklerin ve Moğolların Eski Dini, (Çev. Prof.Dr.Aykut Kazancıgil), Kabaıcı Yayınevi:190, 2001, İstanbul, s.25.
15. Esin E., Türk Kozmolojisine Giriş, Kabaıcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 106.
16. Bartold V.V., Ortaasya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Kültür Bakanlığı, A., 1975, s. 38-39.
17. Akgür A. N. TDA, 1990, sayı:64, s.202-203.

КҮН-ТҮН АРАЛЫГЫН ТҮЮНДУРГАН ТУРУКТУУ СӨЗ АЙКАШТАРЫ (кыргыз жана түрк тилинин материалдарынын негизинде)

Адам баласы убакыт жана мейкиндиксиз өмүр кечире албастыгы белгилүү. Ар бир эл өзүнүн жашоо ыңгайына, шартына, дүйнө таанымына ж.б. жагдай-шарттарга карай убакытты белгилеп келишкен. Бул өңүттөн алганда, атактуу философ-лингвист В.Гумбольдтун: «Ар түрдүү тилдер деген – бул бир эле нерсени ар түрдүү белгилениши эмес, бул – ошол нерсени ар башка көрүү...», - деген сөзү убакытты туюндурган тилдик каражаттарга да тикеден тике тиешелүү. Бирок мындан бир эл күн же түн деген түшүнүктү бир башка, экинчиси андан бөлөкчө кабыл алган деген пикир жаралууга тийиш эмес, бул жерде бирдей эле түшүнүктү ар бир эл өз жашоо ыңгайына, турмуш-тиричилик шартына ж.б. ушул өңдүү жагдайларга байланыштуу түрдүүчө белгилешкендиги жөнүндө гана сөз болушу абзел. Мындай өзгөчөлүк убакытты туюндурган фразеологизмдерде айрыкча айкын көрүнөт, т.а., бул жагынан тектеш эмес тилдерде гана эмес, тектеш тилдерде да жалпылык менен катар айрым бир бөтөнчөлүктөр бар экендигин көрөбүз. Ошондуктан биз төмөндө кыргыз жана түрк тилдериндеги күн-түн аралыгын туюндурган туруктуу сөз айкаштары жөнүндө дал ушул багытта сөз кылууну чечтик. Адегенде сөз болуп жаткан маселеге тикеден-тике тиешеси бар мындай бир жагдайды атайы белгилей кетүү жөн: кыргыз тилиндегиби, же түрк тилиндегиби, айтор эки тилдеги тең убакыт-мезгилди туюндурган фразеологизмдерди, жалпы жонунан, төмөнкүдөй эки чоң топко бөлүп кароо абзел: 1) Жалпы эле убакыт-мезгилди туюндурган фразеологизмдер. 2) Күн-түн аралыгын билдирген фразеологизмдер.

Бул топтун биринчисин тематикалык өзгөчөлүктөрүнө карай, кыргыз тилчиси А. Каргалдиеванын пикирин негиз кылып, кыргыз жана түрк тилинде төмөнкүдөй семантикалык топторго бөлүп карасак болот.

1. Кыймыл-аракет аркылуу мезгилди туюндурган фразеологизмдер: Кыргыз тилинде: *көз ачып жумгуча* - түрк т.: *göz açır uyuşturca katar*, кырг.: *көз ирмемде* - т.т.: *göz kırptısaya katar, bir çırpıda*, кырг.: *каш менен кабактын ортосунда* - т.т. *gözle kaş arasında*, кырг.: *сакал сыйпаганча* - т.т.: *sakal sıvazlayıncaaya katar*, кырг.: *эт бышым* - т.т.: *et pişirim*, кырг.: *чай кайнам* - т.т.: *çay kaynatım*, кырг.: *бээ саам* - т.т.: *mal sağıt* ж.б. Кыргыз жана түрк тилдеринде *көз ачып жумгуча*, *көз ирмемде*, *каш менен кабактын ортосунда*, *сакал сыйпаганча*, сөз айкаштары *тез арада*, *заматта*, *бир наста болгон кыймылды билдирсе*, *ал эми чай кайнам*, *эт бышым*, *бээ саам* бир иштин бир канча убакытка созулгандыгын туюндурат. Бирок түрк элинде бээ саалбагандыгына байланыштуу бээ саамдын ордуна үйдө асыраган жалпы малга айтылуучу *mal sağıt* (мал саам) сөз айкашы колдонулат.

2. Табигат кубулуштарына, аба ырайына байланыштуу фразеологизмдер: *жер көктөй*, *ак төөнүн карды жарылган*, *ичке үзүлүп*, *жоон сүзүлгөн убак*, *кара жыл* ж.б. Бул фразеологизмдер жыл мезгилдерине, аба ырайына карата айтылып, жыл сайын белгилүү бир убакта кайталанып туруучу кубулуштарды туюндурат. Ал эми буга байланыштуу түрк тилинде *bağ bozumu* (жүзүм жыйналган кез), *don çözülmek* (тон эрий баштаганда), *kocakarı soğığı* (жаздын белгилүү бир күндөрүндө боло турган суук күндөр), *kara kış* (кыштын ортосундагы эң суук күндөрү, чилде түшкөн мезгил), *kulük yılı* (жыл кургакчыл болгон же согуш болгон жылы жерден эч нерсе чыкпай эл ачарчылыкка дуушар болгон жыл өңдүү фразеологизмдер колдонулат.

3. Чарбалык, кесипчиликке байланыштуу мезгилдик катыштагы фразеологизмдер: *буудай орукта*, *жыйым-терим учуру*, *мал кыштоого түшкөндө*, *туут* ж.б. Түрк тилинде *orak zamam / mevsimi* (буудай орук маалы), *harman zamanı* (буудайдын кырманга түшкөн маалы), *koç katımı* (куут), *mal kışlağa gittiğinde* (мал кыштоого түшкөндө), *mal kışlaktan indiğinde / geldiğinde* (мал кыштоодон чыкканда же мал жаттакка чыкканда). Бул фразеологизмдер көпчүлүк түрк тилдеринде бирдей колдонуларын белгилей кетүү шарт. Биздин негизги маселебиз болгон экинчи топтору фразеологизмдерге токтолордон мурда төмөнкү суроонун башын ачып алышыбыз зарыл: Кыргыз жана түрк эли убакыт-мезгилди эмненин жардамы аркылуу аныктап белгилешкен жана бул элдерде күн-түн аралыгы кандай бөлүштүрүлгөн? Албетте, байыркы мезгилде сааттын болбогондугу (саат 16-кылымдарда гана пайда болгон) белгилүү, бирок ошентсе да ар бир эл күн менен түн аралыгын убакыт бирдиктери

менен туюндуруп келишкен. Кыргыз элиндеги убакыт бирдиктерин, деги эле убакыт-мезгил проблемасын иликтешкен окумуштуулар Б. Солтоноев, С. М.Абрамзон, К. Сейдакматов, А. Сыдыков, А. Каргалдаева ж.б. мурда кыргыздар убакытты асмандагы күнгө, жылдыздарга карап аныкташып, күндүн чыгышы, так төбөгө келиши жана батышына байланыштуу убакыт-мезгилди болжолдошуп билишкендигин белгилешкен. Ал эми аталган маселени атайын иликтөөгө алган түрк окумуштуусу Решиг Рахмети Арат түрк элине убакытты белгилөө үчүн колдонулган күн, кум жана суу сааттары байыркы замандарда эле белгилүү болгондугун, бирок ал белгилүү чөйрөдө, социалдык статусу жогору болгон адамдар тарабынан гана колдонулгандыгын, чөнтөк сааттары болсо 16- кылымдарда гана пайда болуп, 20-кылымдын экинчи жарымынан баштап кеңири колдонула баштагандыгын, мурда түрк эли убакытты күнгө карап билгендерин белгилеп көрсөткөн. Бул окумуштуу убакыт ченемдерин иликтөөдө булак катары "Бабурнамени" пайдаланган. Мында убакыт ченемдерин белгилөө үчүн түркчөлөгү, арапчадагы, фрасчадагы, ал эми Индонстанга таандык бөлүктөрү болсо индей (инди) элементтеринен түзүлгөн негизги убакыт бирдиктери менен бирге кыска убакыт ченемдерин камтыган иретсиз система колдонулгандыгы айтылат. Акырында Р.Арат күндүзгү убакытты төмөнкүдөй төрткө бөлүштүрүп караган: 1. таң ата баштаган учур жана таң атуунун аякташы; 2. күндүн чыгышы; 3. чак түш жана 4. күндүн батышы. Мындан сырткары, байкоого мүмкүн болгон жана бөлүүгө оңой болгон бул убакыт ченемдеринен башка ислам динин кабыл алуу менен бирге күндүн жылышына карата намаз убактысын белгилөө аркылуу күнүмдүк турмуш намаз убактысына ылайыкташтырыла баштагандыгын да атайын белгилеп көрсөткөн. Айтор, окумуштуулардын айткандарына караганда, мурда кайсы эл болбосун убакыт бирдиктерин, негизинен, күнгө, айга байланыштуу белгилешкен. Атуугүл күнүмдүк турмушубузду саатка жараша өткөрүп жаткан азыркы учурда деле күндүн батышы, мезгил шарттары да күнүмдүк жашообузду пландоодо маанилүү роль ойнойт. Айрыкча жашоосун мал чарбачылык жана дыйканчылык менен өткөргөндөр убакыт ченемдерин күндүн жылышына, аймактын географиялык шарттарына, аба ырайына жараша белгилешкендигин жогоруда жана төмөндө келтирүүчү туруктуу сөз айкаштары бекемдеп турат. Эми күн-түн аралыгы кандай бөлүктөрдөн турат, ал кайсы убакытка (саатка) дал келет деген суроо туулат. Бул маселеге келгенде, орус окумуштуусу В. М. Всеволодованын пикири алгылыктуу деген ойдобуз, ал күн-түн, т.а., сутка лексемасынын семантикасын төмөнкүдөй эки жол аркылуу ачып берет: **1. Сутканын негизги бөлүктөрү:** а) эртең менен (күн чыккан мезгилден тартып саат 10-11ге чейин); б) күндүз (саат 10-11ден күн батканга чейин); в) кеч (күн киргенден 22-23кө чейинки мезгил); г) түн (саат 22-23төн күн чыкканга чейин). **2. Күндүн жайланышына карата сутканын аталышы:** жарым күн, жарым түн, таң атканда, күүгүм, күн батканда ж.б. Биз бул окумуштуунун жана башка илимпоздордун пикирлерине таянуу менен, күн-түн аралыгын төмөнкүдөй жетиге бөлүп карайбыз жана аларды туюндурган туруктуу сөз айкаштарына өз-өзүнчө токтолмокчубуз.

1. Таң атаар убакытты билдирүүчү сөз айкаштары. Түн караңгысы тарап, таң атарга жакын калган убак. Кыргыз тилинде бул күн бөлүгүн билдирүүдө төмөндөгү сөз айкаштары жана фразеологизмдер колдонулат: 1) кырг.: таң заар. – түркчө: Sabaha doğru, Sabaha karşı, Sabahın köründe (Таңга маал/таң атып келе жаткан маал). Бул сөз айкаштары эки тилде тең бирдей мааниде колдонулат. Эртең менен эрте, түндүн таңга атууга аз калган, жарык кире элек убагын туюндурат. Таң ата, үрүл-бүрүл, эртең менен эрте. **Таң заардан каш карайганга чейин аттан түшпөй чарбачылык менен алек (Мырзаев).** 2) **Таң каракчысы.** Таң атарга жакын калган, таң агарып келе жаткан убак. *Таң каракчысында айылдан узай бердик («Ала-Тоо»).* 3) **Таң куланөөк болгондо.** Таң агып келе жатканда, үрүл-бүрүлдө. *Таң кылайын сөзүлүп куланөөк болгондо («Манас»).* Түрк тилинде: *Sabaha karşı elektrikler söndü. Oturmuş bir de türkü tutturmuş / Sabaha karşı .. / Her sabah kahvaltı ederdi eskiden... Ö. Nutku. Sabaha karşı yer birdenbire sarsılmış. Deprem olduğumu hemen anladık. "Koca Osman sabahın köründen, akşamın karanlığına kadar üç gün böylece yürüdü."* - Y. Kemal, tdk, TS. **Alaca karanlık** – бул сөз айкашы **таң каракчысы** убактысынын маанисинде колдонулса да, күн баткандан кийинки караңгы убакты да билдирет.

Таң каракчысы, демекчи, бул топко кирүүчү фразеологизмдердин жалпы маанисин (ички формасын) алардын түгөйлөрүнүн маанилери аркылуу боолголуп билсек да, аталган фразеологизмдин маанисин аныктоо өтө кыйын. Буга чейинки изилдөөрдө

болгону кыргыз жана алтай элинде таңды каракчы деп аташкандыгы айтылат да, мындайча атоонуи себеби чечмеленбейт (А.Каргалдаева). Ошондуктан биз анын маанисин аныктоо үчүн улгайган адамдарга кайрылууга мажбур болдук. Кыргыз карылары аны жоокерчилик заман менен байланышта карашып, илгерки учурда кол салуу (алалы, жылкыга тийүү), кыскасы, каракчылык, дал ушул эл кызуу уйкуга баткан кезде (болжол менен эртең мененки 4-5тер чамасы) ишке ашкан, ошондон улам бул мезгил таң каракчысы деп аталып калган дешет. Албетте, бый пикирдин чын-бышыгын аныктоо- келечектеги иш. Жылдыз тараганда –Yıldızlar battığında. Тараза жылдыз батканда - Terazı yıldızı battığında. Таң азанда (Sabah namazi vakti). Таң атканда (Tan atığında)

Жогоруда келтирилген мисалдардан кыргызчага мааниси жагынан дал келген фразеологизмдер түрк тилинде да арбын колдонуларын көрсөк болот.

2.Таң убактысын билдирген сөз айкаштары. Кыргыз тилинде бул убакыттын бөлүгүн билдирген сөз айкаштарына: таң сөзүлүү, таң сүрүү, таң суна салуу, таң эртең, короз кыйкырганда кирет да, өз ара синонимдер катары колдонулат. Түрк тилинде бул сөз айкаштарына мааниси жагынан *şafak atmak, tan/ tan yeri ağartmak/atmak, şafak sökmek, horoz ötmek, ortalık açılmak / ağartmak, sabah açılmak* деген сөз айкаштары дал келет. Кыргыз.: Таң какшайып сөзүлдү. Таң сүргөндө жолго чыктык («Ала-Тоо»). Таң сутасын салыптыр, Тараза жылдыз так ордуна барыптыр («Эр-Табылды»). Таң эртең менен Дүйшөнкул келди (Бөкөнбаев).

Түрк тилинде: *İşte gün doğacak, tanyeri ağardı, şafak atıyor, güneş bile doğuyor. Gidelim. Evimize varıp uslu geçinmeye bakınız. A. Vefik Paşa. Bir sahray-i cemenzar-i lâlezardı o gece duş urup alessahar tan atıkta kuş kol attarımız. –Evlıya Çelebi. Şafak söküncüye yola çıkacağız. / Sıcak nefesinle erir kederim, Erir göğsündeki o taş yığını, / Ve şafak sökerken duyar, titrerim elinin elinden ayrıldığını. F. N. Çamlıbel. Artık tan söküncüye kadar gelsin gazeller, şarkılar, feryatlar. – S. Bırsel. Horoz ötüncüye kadar bu gece bir türlü uyuyamadım. / Horozlar ötüyor, biz hala masa başındayız. / Yatmak için horozların ötümesini mi bekliyorsun? İşte zamanında yetişebilme için ortalık açılmadan evden çıkmanız gerekiyordu.C.Yörük. Bereket versin ortalık ağardı da biraz ışık görebildim. A.Haşim.*

Кыргыз жана түрк тилдеринде келтирилген бул мисалдардан улам жогорудагы фразеологизмдер сүйлөм ичиндеги орду жана мааниси жагынан да дал келет.

3. Эртең мененки убакытты билдирген сөз айкаштары.

Күн чыгардын алдынан тарта күн бир аз көтөрүлгөнгө чейинки убакыттын аралыгы. Кыргыз.: Карга бок чокуй электе/ Карга кык чокуй электе - Kargalar bok yemeden: Эртең мене эрте, таң заардан, таң азандан. – Кеттиби карга бок чокуй электе? – Кетти («Кыргызстан маданияты»). – Эл-журт тынчтыкпы? Эмне болот кетти? Карга бок чокуй электе келиптурсуң? («Кыргызстан маданияты»). Күндүн көзү чачыраганда. – Gün doğmak, güneş doğmak. Күндүн көзү чачыраганда аттандык. Күндүн көзү чачыраганда бээлерди желеге имерип, кулундарды Чагыр өзү байлады (Осмоналиев). Күндүн нуру чачырыгында. Күрүчбек күндүн нуру чачырыганда жан берди («Ала-Тоо»). Кыргыз.: Күндүн мурду чачыраганда. – Түрк т.: Güneş bir horoz boyu yükseldiğinde. Көзү – буту чырмалып, оозу таңылаган Оросун эртең менен күндүн мурду чачыраганда табылды (Осмоналиев). Мисалдарда көрүнүп тургандай, кыргыз тилинде күндүн көзү чачыраганда, күндүн нуру чачыраганда, күндүн мурду чачыраганда туруктуу сөз айкаштарынын маанилери бирдей, т.а., алар синонимдеш болуп саналат. Ал эми түрк тилиндеги мындай типтеги сөз айкаштарында көз, нуру, мурун сөздөрү катышпайт, негизинен, күн сөзү гана катышат (gün doğmak – күн тууду), ошондой эле ушул эле убакыт кыргыз тилинде учурабаган фразеологизм менен да туюндурулат: Güneş bir horoz boyu yükseldiğinde (Күн короз бөө көтөрүлгөндө).

Кыргыз.: Эртең менен.- түрк т.: Çın sabah. Күн чыгардын алдында тарта күн бир аз көтөрүлгөнгө чейинки убакыт аралыгы. Адатынча, көк эиегин канжыгасына орогун кыстап, адырга жөнөдү эртең менен (Мырзаев). Мында кыргыз тилинде эртең менен түрк тилинде Çın sabah (чын таң) фразеологизми аркылуу элестүү берилгендиги айкын болуп турат, сыягы, түрк эли таңдын толук аткандыгын чын сөзү аркылуу туюндурган.

4.Түш.

А) Кыргыз.: Жалган түш.- түрк т.: Kuşluk vakti. Güneş bir mızrak boyu yükseldiğinde. – Түшкө жакындап калган убакыт. Күн обого толгондо, жалган түш

жааны болгондо. («Манас»). **Kuşluk namazı** – убагында жасалбаган эртең мененки намаздын жаанын боюна чейин күн көтөрүлгөн убакта кылынуучу каза болгон намаз. **Oğleüstü, öğleüzeri** (Түшкө жакындап калган убакыт.) – *Oğleüstü güreş başladı.* Б) **Чак түш** – *Oğle vakti.* - Күн так төбөгө келген мезгил, чапкай түш. *Чак түштө өзүм жалгыз постко чыктым. Токойдон алда кандай шыбырт уктым. (Үмөталиев. Күн төбөгө тийгенде –Gün dikilmesi.* В) **Түштөн кийинки учур. Түш оогондо –Gün eğilmesi** –түш менен иккинди убактысынын аралыгы. Күн ортосунда – **Gün ortası** .

5. **Бешик менен күн батканга чейинки убакытты билдирген сөз айкаштары.**
 А) **Бешик маалы, бешик намазы** - жайында саат 5 менен бнын ортосунда кылына турган намаз маалы. **İkinciüzeri// ikindiüstü, ikindiye doğru** – бешикге чейинки убакыт. **İkinci namazı, ikindi ezanı** – түш менен кеч киргенге чейинки убакыттагы намаз, азан. Б) **Күүгүмгө чейинки убакыт: Sular kararırken, Ortalık kararınak, Akşam garipliği: Oğlanı merak etmeye başladım, sular kararırken belki gelir dedim, fakat yine gelmedi. / Sular kararırken böyle nereden teşrif? / Sular kararırken pencerenin önünde oturacak ne var, git mutfağın işini gör. akşam olurken: Sular kararırken şehre varmıştık. / ... boyu biraz daha bükülerek, sular kararmadan eve dönerdi. H. Z. Uşaklıgil. Sular kararmak; akşam kararlığı başlamak, akşam inmek; akşam olamaya başlamak: Araba ile Uzun çayırдан Merdivan köyüne geldim. Sular iyiden iyiyе kararmıştı. H. R. Gürpınar. Akşam vakti girmek: Sular kararar; bu saatte hiç gezer mi kadın? O, sarhoşun biri, tut ki sokak sokak aradın. M. A. Ersoy / Sular kararınca kuşlar yuvalarına dönerler. Köy içinde ortalık kararmaya başladı. F. Baykurt. Kuzu melemeleri, çingirak sesleri etrafı tutarken güneşin son ışıkları köyü kırmızıya boyuyor, akşam garipliği iyiden iyiyе etrafı kaplıyordu. Кыргыз, күүгүм талаш - түрк т. Akşam kararlığı; alacakaranlık, Akşam saati; akşam vakti Gidişin akşam saatinden belli. Y. Kemal Akşama doğru // akşamüstü üzeri. Кыргыз күн батып баратканда – түрк т.: Güneş batarken// gün sönerken.**

6. **Кечтин караңгылык боюнча деңгээлдерин билдирген сөз айкаштары.**
 Күүгүм, кара күүгүм, күн уясына батканда, эл орунга отурганда, май жайланган маал (эл жатканда)- **Gecenin inmesi, gün kavuşmak**, күн баткандан кийинки, түн киргенге чейинки караңгы түшкөн мезгил: каш карайып, көз байлангып калган кез. *Hey... arkadaşlar, akşam yaklaşıyor. Macora Boğazi tehlikededir, gün kavuşturmadan oradan geçmeliyiz .S. Ayverdi / Gün kavuşurken; ne er ne geç. M. N. Seretioğlu. Ицир талаш. Көз байланган учур. күүгүм. Мурат ицир талаш араң барып жетти (Даникеев). Каш карайганда, күүгүмдө, көз байланганда, караңгы түшкөндө. Сулайман күндөгүсүндөй каш карайганда койду таш короого айдап келди (Абдукаимов). Кадырбек менен Асан каш карайганда аттары да, өздөрү да, сүй жыгылып, куру кол кайтышты (Абдукаимов). Каш карайганда кызы чырак жаагып, атасын мейманканага киргизет (Жигитов). Көз байланган кез// Көз байланган учур// Көз байланган убак Күүгүм кире, каш карайып эч нерсе көрүнбөй калган убак, ицир. Көз байланган кезде гана ар үй өз очогуну от жаагып тыным алышат (Укаев). Көздөгөн жерге чарчап-чаалыгып, көз байланган кезде жеттик («Чалкан»). Көз байланган учурда Керимакун базар жактан келди (Жантөшев). Көз байланган убакта айыл тарапка канчалык карашса да тосун чыгар Ыйсаны карасын көрүнбөдү (Осмоналиев).*

7. **Түн.**
 Кыргыз: Жылдыз толуу – кеч кирүү, айлана. Кыргыз: эл орунга отурганда – түрк т.: El ayak çekilmek // El etek çekilmek. İrazca "Bu gece bunlar barısını beklesinler." dedi. "Biz de sargı yerine gidip kepiçleri kiralım! Hep beraber! El ayak çekilince." O anlatıyordu, her gece el ayak çekildikten sonra birkaç kez evlerinin önünde denize girerlermiş. Akşamdanın akşamaa. Saniye gider misin? Bayramdan bayrama, bayramdan bayrama! demiş. Кыргыз. Түндүн бир окуму – түрк т.: **Үанı gece gecenin ortası.** Жогоруда айтылгандардан төмөнкүдөй бүтүмгө келсек болот: 1) Күн-түн аралыгын туюндурган фразеологизмдердин айрымдары кыргыз жана түрк тилдеринде маанилери боюнча бир=бирине дал келсе, айрымдары дал келбейт. Бирок дал келбеген кырдаалда ал мезгилде тигил, же бул тилде башка сөз айкаштары (м.: кырг.-т.: Эртең менен – түрк т.: **çın sabah** (чын таң) менен туюндургандыгын көрөбүз. Эки тилдеги мындай айырмачылык ал элдердин жашоо ыңгайындагы дүйнө таанымындагы, географиялык шарттарындагы өзгөчөлүктөр менен шартталат. 2) Байыркы учурда ар бир элде күн, түн аралыгын убакыт бирдиктери менен туюндуруп келишкен, бул жагынан кыргыз жана түрк эли убакытты асмандагы күнгө, жылдыздарга карал аныкташкан. Бирок убакыт – мезгилди билдирген фразеологизмдер эки тилде тең кандайдыр бир

коркөмдүк зарылдыктан эмес, турмуштук муктаждыктан (кырдаалдан) жаралган. 3) Эки тилдеги күн – түн аралыгын туюндурган фразеологизмдердин баарына токтоло алган жокбуз., алардын семантикасын (ички формасын), айырмачылыктын себебин ачып берүү – келечектеги милдетибиз.

АДАБИЯТТАР

1. *Абрамзон С.М.* Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Б.: «Кыргызстан Сорос» фонду, 1999
2. *Всеволодова М. В.* Способы выражения временных отношений в современном русском языке. - М., МГУ, 1975.
3. *Каргалдаева А.А.* Кыргыз тилинде мезгилдик (темпоралдык) маанини туюндуручу тил каражаттары. АКД. – Б., 2003
4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. - Ф, Мектеп, 1969.
5. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / -Ф., 1980. -
6. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Бишкек, 2001
7. *Сейдакматов К.* Кыргыз тилинин кыскача этим. сөздүгү. -Ф.: Илим. 1988.
8. *Сейдакматов К.* Кыргыз элинин календардык түшүнүгү.- Ф., 1987.
9. *Сейдакматов К.* Жыл эсептөөнүн сырлары // Кыргызстан маданияты. 1977.-№3.
10. *Солтоноев Б.* Кыргызда жыл эсеби. // Кыргыздар.- Б.: Кыргызстан,
11. *Солтоноев Б.* Кыргыз кыргыз тарыхы. 2-китеп.- Б., 1993.
12. *Сыдыков А.И.* Лексика - семантическая микросистема со значением времени в русском и киргизском языках: Дисс. ... канд. филол. Наук. - Б., 1995.
13. *Aksoy, Ömer Astım,* "Atasözleri ve Deyimler sözlüğü I-II", İstanbul, 1988.
14. *Arat Reşit Rahmeti* "Türklerde Zaman ve Vakit Tespiti" IV. Türk Tarih Kongresi
15. *Erginer, Gürbüz,* "Uşak Halk Takvimi ve Halk Meteorolojisi", Ankara, 1984.
16. *Karabacak, Esra,* V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I-II, Ankara.
17. *Sani Şemseddin, Kâmus-ı Türki,* (Sadeleştirilmiş ve genişletilmiş). İstanbul. 1985.
18. *Türkçe Sözlük, TDK,* Ankara, 1996.
19. *Ulgen, Refet,* Ay ve Gün Terimleri Hakkında bir inceleme, TD-B, Seri III: S. 8-9, 1946.
20. *Yurtbaşı, Metin,* "Örneklelerle Deyimler Sözlüğü", İstanbul, 1996.

Г.Н. Исина, докторант (Казанстан)

О ЯЗЫКОВОЙ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ПРОСТРАНСТВА, ВРЕМЕНИ И ЧИСЛА (на материале фразеологических единиц)

Время, пространство и число являются важнейшими культурными концепциями. По мнению А.Я.Гуревича, данные категории представляют собой систему, посредством которых представители того или иного этноса воспринимают и создают его. *Концепт пространства.* Одним из наиболее важных элементов мира является категория пространства, выступающая как предельно абстрактная категория, которая отражает структурную организацию материального мира. Пространство относится к числу главных факторов человеческого существования, организующих все основополагающие аспекты бытия. Обозначая и оценивая явления, человек упорядочивает, осмысливает мир и свое бытие в нем, обретает возможность ориентироваться в действительности. Эволюция во взглядах на пространство – это оформление естественнонаучных представлений, начала которых можно найти в античных учениях. В античную эпоху в формировании пространственных понятий проявляется главный архаический принцип, сформулированный как *Nonno mensura* «Человек – мера всех вещей», где «центром» пространства становится человек, а сами пространственные номинации, как отмечает В.Г.Гак, образуют четыре концентрических расширяющих круга: Человек – Дом – Страна – Мир. Современное научное понимание пространства сложилось во многом под влиянием «ньютоновской» и «лейбницеской» концепций. По сути, разница между ними заключается в том, что у Лейбница пространство «одушевляется» человеческим присутствием и соответственно трактуется им, а у Ньютона оно первично и независимо от каких-либо фактов, т.е. принадлежит физике и геометрии. В отличие от данных подходов современная когнитология решает проблему концептуализации пространства комплексным путем, исходя из того, что человеку в равной степени